

Mediterrán és Balkán Fórum

KELET-MEDITERRÁN ÉS BALKÁN TANULMÁNYOK KÖZPONTJA

IV. ÉVFOLYAM 1. SZÁM

Köszöntő

2010. február 16.

KEDVES OLVASÓ!

A PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja (KMBTK) által újtárra indított Mediterrán és Balkán Fórum a Balkán, a Kelet-Mediterráneum és a Közel-Kelet térségét érintő kutatások eredményeit közli. Az elektronikus formával célunk az, hogy a témában érdekelteket és érdeklődőket gyorsabban tájékoztassuk a friss háttérlemzésekkel.

A Mediterráneum és Balkán rovatokban tudományos elemzések közlésére vállalkozunk, a Mozaik címszó alatt ismeretterjesztő, kulturális jellegű írásoknak adunk helyet.

A Mediterrán és Balkán Fórum lehetőséget biztosít minden tudományos igényességgel elkészített, a térséget érintő munka közlésére. A tanulmányok magyar, ill. angol nyelvűek lehetnek, terjedelmük a 20 000 karaktert (képekkel, térképekkel, ábrákkal) nem haladhatja meg. A szakmai folyóirat csak a szerkesztőbizottság által lektorált írásokat jelenteti meg.

Feliratkozás a Mediterrán és Balkán Fórumra

Amennyiben Ön szeretne feliratkozni hírlevelünkre a vatoma@gamma.ttk.pte.hu e-mail címen megadhatja annak a postafióknak a címét, ahová a hírlevelet kapni szeretné

Tartalom:

Köszöntő.....	1
A horvát-szerb kontaktzóna vizsgálódások szerb és horvát nézőpontú történeti fejlődése I.	2
Menekültkérdés Tuzla kantonban 1992 és 2008 között.....	10
A Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Olasz Tanszékének története (1924-1940).....	18
Konferencia-ajánló.....	25
Hír: Nyugat-Balkán Kezdeményezés.....	26
Könyvbemutató.....	30

Főszerkesztő:

Dr. M. Császár Zsuzsa

Főszerkesztő-helyettes:

Kitanics Máté

Szerkesztőség:

7624 Pécs

Ifjúság útja 6.

Telefon: 72/501-531

Fax: 72/501-531

Web: <http://balkancenter.ttk.pte.hu/>

ISSN 1788-8026

Szerkesztőbizottság tagjai:

Dr. Pap Norbert (elnök)

Dr. N. Rózsa Erzsébet

Dr. Hóvári János

Dr. Békési László

Dr. Reményi Péter

Lapszerkesztő:

Vati Tamás

Olvasószervező:

Kurilla Annamária

Felelős kiadó:

Dr. Pap Norbert

A horvát-szerb kontaktzóna vizsgálatok szerb és horvát nézőpontú történeti fejlődése

I. rész

Végh Andor¹

A horvát és a szerb etnikumok, törzsek, etnikai tér-elkülönítésének, elkülönülésének a története valószínűleg olyan mélyen gyökerezik, amely jóval túlmutat a két nép 6-7. századi balkáni-dinári szállásterület-foglalásán. Azonban a később külön néppé, majd nemzetté vált szomszédok többnyire földrajzi közelségük, nyelvi gyökereik és több helyen megegyező történelmi sorsuk, valamint azonos történeti iránykényszerüknek köszönhetően többször is a közeledés-távolodás etapjait élték meg szállásterületileg, politikailag, kulturálisan, nyelviileg és még számos egyéb aspektusból vizsgálva. Ez az említett apály-dagály jelenség, gyakran a két említett szereplőnél jóval jelentősebb történeti szereplők által (Bizánci-, Frank-, Oszmán-, Habsburg Birodalom), évszázadokon keresztül egy olyan etnikai kontaktzónát hozott létre, amely a mai napig etnikai konfliktusokkal teli övezetet alkot.

Ez a problematika természetesen nem egyedi, és ha nem tekintünk körbe a világban hasonlókat keresve, európai nézőpontból nevezhetnénk balkáni problematikának. Így az általunk tárgyalt terület valójában része egy nagyobb folyamatnak, problématerületnek, melyben a VI. század óta a Balkánon megtelepült déli szláv csoportok és a már ez előtt a területen élő nem szlávok, folyamatosan fogalmazzák meg aktuális különállásuk, vagy éppen integrációkészségük ideológiai és valós fizikai határait, körvonalait, egészen napjainkig.

Ez a „határmeghúzás”, azaz önmeghatározás a területen, környékén (így Magyarországon is) és az egész világban számos ideológiai alapot, tudományos vizsgálódást, tényfeltáró dokumentumot vagy éppen csak merész ötletet szült, amelyeknek megjelent példányai több könyvtárnyi dokumentumot tartalmaznak. Célunk, hogy ebben a rövid tudománytörténeti részben megtaláljuk azokat a korszakokat, valamint korszakalkotó műveket, amelyek az említett terület (a szerb és horvát etnikai kontaktzóna terét) a maguk idejében és célzottságában leginkább leírták, és ezáltal számunkra is mérföldköül szolgálhatnak.

A bevezetőben nem szóltunk Boszniáról, a horvát és szerb érdekek közé beékelődő mentális és fizikai térről, melyet két módon magyarázhatunk. Egyrészt a bosnyák („muszlimán”) érdek észrevehetően csak az elmúlt néhány évtizedben jelent meg. Másrészt a „Bosznia problémát” a megnevezett fő problematika egyik legmarkánsabb elemének tekintjük, amely mára külön „tudományággá” nőtte ki magát, azonban véleményünk szerint még mindig a szerb és horvát etnikai kontaktzóna egyik legjelentősebb eleme.

A déli szláv csoportok közössége már a Balkán-félszigetre érkezés pillanatában heterogén, nyelviileg, kulturális jellegükben egymástól jól elkülönülő, azonban a társadalomszervezés

---

¹ Tanársegéd, PTE TTK FI Politikai Földrajzi és Területfejlesztési Tanszék.

hagyományában egyfajta egységet mutató népesség lehetett.² Ennek megfelelően már a korai megfigyelők által ránk hagyományozott szakirodalom több szláv csoportot említ, önálló névvel és szállásterülettel. Bíborbanszületett Konstatin a „Birodalom kormányzása” című művében a „szklavín népek” alatt elsősorban a szerbeket és a horvátokat érti, de már itt is megjelenik a területre később jellemző fogalom-homályosság. Az említett két népen kívül regionális államnak nem mondható, kisebb etnikai entitáson alapuló területi egységeket (talán zsupákat) említ, mint a „zachlúmok”, „terbunióták vagy kanaliták”, „paganok vagy arentanok” földjeit, de megjelenik Bosznia-Boszóna földje is, mint a szerbek etnikai szállásterülete. Az említettek közül Boszóna mellett a „zachlúmok” Hum, vagyis a későbbi Hercegovina helyettesíthető be a mai földrajzi fogalomtárba, azonban nem mai etnikai értelmében.

Az előbbi művön kívül jelentős információs értéke van egy valószínűleg a XII. században (néhány vélemény szerint két századdal később) íródott műnek, amely a Ljetopis Popa Dukljanina (A Diokléciai Atya Krónikája) címet viseli. A mű eredetije elveszett, de megmaradt négy átirata. Jelentősége abban áll, hogy igyekszik felsorolni az V. századtól az összes szláv fejedelmet, azonban ezt az akkori tudományos alapon, a szlávok gót származásán keresztül mutatja be. Azonban közeledve a keletkezésnek valószínűsített XII. századhoz, a benne foglaltak egyre inkább alátámaszthatóak egyéb történelmi források által, illetve fontos információkat közöl az általunk vizsgált területről is.

Elsősorban azt tartjuk fontosnak e kora középkori művek etnikai földrajzi útmutatásából, hogy az általunk fókuszált területen elválasztja a szerb és horvát entitást, megnevezve néha az egyes területek lakóinak eredetét. Bár nem beszélhetünk a mai etnikai kategóriáknak megfelelő információkról (sem az etnikai-nemzeti, sem a területi meghatározás alapvetéseiben) mégis nagyon fontosnak kell értékelnünk e korai forrásokat, ugyanis a későbbi modern historiográfia számos állításukat igazolta.

A középkorban önállósuló és saját államiságukat megélő horvát, szerb, majd bosnyák királyságról kevés korabeli adat áll rendelkezésünkre. Ezek közül számunkra is kiemelkedő értékűek a térképi ábrázolások, amelyek technikai színvonalukhoz mérten fontos választóvonalakat és térkategóriákat emelnek ki, mint maguk a királyságok vagy a fő közlekedési korridorok.

A szunnita iszlám balkáni megjelenése előtt a terület a kelet- és nyugat-római érdekszféra metszéspontjánál helyezkedett el, oly módon, hogy ez a térben és minőségében gyakran változó választóvonal nem egyszer hatalmi struktúrák belsejében húzódott.³ Ezt a helyzetet tovább alakította, bonyolította az Oszmán Birodalom közvetítésével megjelenő szunnita iszlám. Ez az új tényező számunkra azért meghatározó, mert ezzel a mai napig a horvát és szerb etnikai kontaktzóna legmarkánsabb változása következett be. Ez a periódus az iszlám meggyökerezésének az időszaka, amely létrehozta a bosnyák-muzulmán nemzet alapját, az egyik legfontosabb etnikai-földrajzi tényezőt az általunk tárgyalt területen.

² A faluközösségekből folyamatosan kialakuló zsupák, élükön a zsupánnal, illetve a több zsupát magába foglaló területszervezési elv, valószínűleg a déli szlávok sajátja volt a Fekete-tengertől az Alpokig.

³ Példaként idézhetjük a középkori szerb állam kettős Raška és Duklja (Zeta) központjainak eltérő vallási jellegét Szent Száva előtt, vagy a kotromanići Boszniát, amely döntően bár katolikus volt, Kelet-Hercegovina területén (Hum) mégis a pravoszláv vallás volt a meghatározó.

Emellett az Oszmán Birodalom balkáni regnálása idején a szerb és a horvát szállásterületek jelentős mértékben megváltoztak.

A modern kutatások a francia forradalom után a területen megszervezett napóleoni Illír tartományok által erőteljesebben, és az ettől fogva fokozatosan megerősödő nemzeti ébredések időszakában kezdődtek meg. Ilyen könyv a XIX. század elején kiadott Voyage en Bosnie, melyet Chaumette des Fossés, a travniki francia konzulátus titkára írt, és adott ki 1812-ben.

Fontos tény továbbá, hogy ez az időszak az Oszmán Birodalom fokozatos, XIX. századi balkáni visszaszorulásával a nagyhatalmak egyre erőteljesebb érdeklődését is magával hozta. Így a XIX. század etnikai kutatásai, elemzései elsősorban az eredet és a nemzeti létjogosultságok eszmei és történeti alapjaival foglalkoztak, gyakran olyan korszakhoz illő romantikus felfogással, amely által számos, azóta tudományosnak kevésbé nevezhető eredmény született. Sajnos ez a korszak egészen a mai napig jelen van a terület tudományos, de inkább féltudományos közéletében, nagyon gyakran politikai kontextusban.⁴

Bár vizsgálódásunk etnikai földrajzi jellegű, a modern tudomány kialakulásához vezető XIX. században e területen a nyelvtudomány, a kezdeti történettudomány és az etnográfia voltak azok a tudományágak, melyek bizonyos nemzetek, etnikumok, szállásterületek földrajzi kiterjedésének kutatásával megalapozták a későbbi etnikai térvizsgálatok alapját. Ezek a tudományos kirándulásoknak elsősorban azért van létjogosultságuk, mert az oszmán hódítással a területen megszűnnek a középkori államisági keretet biztosító feudális királyságok és ez egyfajta nyugat-európai szemszögből hiányos, vagy még inkább speciális nemzeti fejlődést eredményezett.

A nyelvi egységesítés, azaz egységes nyelvi fejlődés nem történt meg egészen a XIX. századig, melynek mozgatói a nyelvészek lesznek, akik az első politikai, etnikai elméleteket, ideológiákat, vagy esetleg ezek alapjait megteremtik.

Vuk Stefanović Karadžić⁵ az első szerb nyelvész-etnográfus, aki a szerb szótárak és a népköltészet megjelenítései mellett etnikai és nemzeti ideológiai alapokat fektet le kora és az őt követő generációk számára (Srbi svi i svuda – Szerbek mind és mindenütt), nemzetfelfogása (szerbek három vallással, što-dialektussal) a mai napig meghatározó sarokkövet jelent a szerb tudományban.

A horvát tudománytörténetet vizsgálva a XIX. századi irányzatok jóval inkább mutatnak egyfajta pánszláv, déli szláv ideológiai elkötelezettséget, mint a szerb tudomány (az illír jelző a horvátoknál inkább használatos ekkor, mint a horvát, amely csupán egyfajta regionális szűk keretet jelent). Ez az 1800-as évek horvát politika-, nyelv- és történettudományi irányaira egyaránt érvényes megállapítás. Ebben a szellemben alkotott a kor legjelentősebb történésze Franjo Rački (1828–1894) is. Munkájára jellemző, hogy a szerb-horvát viszonyra, az illírismus eszméihez igazodva, idealisztikusan, néha több mint elfogult déli szláv egység alapú szerbszimpátiával tekint. Ennek ellenére számunkra tudománytörténetileg más szemszögből fontos. Ő volt ugyanis annak a bogumil-bosnyák kontinuitás-, átmenet-elméletnek a szülőatyja, amely jelenleg bár számos

⁴ Ilyenek az illír-összdéliszláv, gót-bosnyák, szkíta-szerb, valamint számos egyéb szinte kimeríthetetlen furcsábbnál-furcsább eredet- és etnogenezis elméletek.

⁵ Aki jelentős eszmei mondanivalót kölcsönzött a Habsburg Birodalom szerbjei közül való szentendrei Dositej Obradović műveiből, valamint Jan Kolar cseh pánszláv nyelvész-ideológustól.

ponton bizonyítottan túlhaladott és megcáfolttá vált, a bosnyák-muzulmán nemzeti ideológia, etnikai eredetkutatások kiindulópontját jelenti.

A horvát tudomány, valamint a belső politikai igények majd csak a XIX. század második felétől (az illírizmusból való kiábrándultság következtében) termelik ki azokat a nagyállami eszméket, melyek már nem az említett pánszláv vonalat folytatják. Ezek az ideológiák Ante Starčević (JURIŠIĆ, 1971.) és Eugen Kvaternik publicisztikai, politikai tevékenységében jelennek meg először markánsan. Ezen eszmék alapja a történeti horvát államiság joga az önálló államra, az egységes politikai nemzet (ill. nemzetek fölötti politikai nemzet) és a szerbhez hasonló „történeti alapokon nyugvó” területi igények.

Amennyire különbözött a kezdeti, XIX. század eleji nemzeti áramlatok kibontakozási iránya a horvátoknál és a szerbeknél, annyira párhuzamos a logikai (vagy éppen logika nélküli) felépítése a nagyállami pretenzióknak a század második felében, és sajnos legalább ugyanannyira hatottak, hatnak, ezek az ideológiai alapok a mai napig a két ország tudományára és politikai szereplőire.

A leginkább témánkba vágó eredménye az ekkor megkezdődő párharcnak az a viszony, amit a két oldal kiépített és megfogalmazott a területi és etnikai igények közös halmazával. Ez a közös halmaz megközelítőleg lefedi érdeklődésünk területi és etnikai aspektusát, és természetesen a viszony a területhez és a lakóikhoz ellentétes nemzeti előjelű. A két fókuszpont természetesen a Krajínák (Határőrvidék) és Bosznia-Hercegovina volt (különösen az okkupáció után). Ez utóbbi okkupációjkor a szerb és horvát nagyállami törekvések először keresztezik egymást. Ehhez még hozzájárult, hogy Horvátország polgári közigazgatása alá került a másik nacionalista fókuszpont is, a Katonai Határőrvidék, és annak közel 190 000 szerb lakosa, akik aránya mintegy 25%-ra növekedett Horvátországban. Az előbbieket még fokozta Khuen-Héderváry Károly horvát bán 1883–1903 közötti politikai ténykedése, amely a szerbeket saját, magyarbarát horvát autonómiaellenes politikai céljai érdekében használta (mint biztos szavazóbázist) a horvát parlamentben, támogatást biztosítva nekik vallási, oktatási és pénzügyi téren. A politikai ellentétek a Bécs alá tartozó „dalmát országgyűlésben“ is kifejezésre jutottak, melyben 1879 után a Dalmácia lakosságát 16%-ban kitevő szerbek képviselői az okkupáció következményeképpen már nem támogatták horvát területek (Szlavónia, Horvátország, Dalmácia) politikai egyesülését a Monarchián belül. Ekkor erősödött meg Horvátországban a Jogpárt szélsőségesen szerbellenes szárnya Josip Frank vezetésével, aki számára az elsőszámú ellenség már nem a Monarchia, hanem a magyarok és a szerbek voltak.

Ebben az időben a hivatalos szerb politika – amely mint láttuk nem volt kifejezetten jugoszláv beállítottságú ezelőtt sem – elsősorban Bosznia és az 1885-ös bolgár-szerb háborúban elszenvedett szerb katonai vereség miatt tovább „radikalizálódott”. Ennek a folyamatnak az eredményeképpen, melyben nyilvánvalóvá vált a szerb nacionalizmus összeütközése a többi ébredő déli szláv népcsoport (bolgár és horvát) hasonló nemzeti-nagyállami programjával, a garašanini elvek egyre szélesebben elfogadottak és követendőek lettek. A horvátokkal való konfliktus csúcspontját Nikola Stojanović „Srbi i Hrvati – Do istrage naše ili vaše” (Szerbek és horvátok – mi vagy ti, a megsemmisülésig) című cikkének megjelenése jelentette a horvátországi szerbek „Srbobran” című lapjában. Stojanović a cikkben a szerb kultúr- és számbeli fölényre valamint a szerb összetartozásra, mint nemzetkovácsoló erőre alapozva szükségszerűnek látja,

hogy a nemzetté még (az előbbi erények hiánya miatt) nem formálódott horvátok, nyelvi alapon nemzetileg szerbbé váljanak. A cikk megjelenése Zágrábban demonstrációkat és szerbek elleni erőszakot eredményezett.⁶

Az 1903-tól egészen az első világháborúig tartó korszak számos tényező által újabb jugoszláv periódust eredményezett, hasonlóan az előzőekhez inkább horvát, mint szerb részekben. Ez több tényező eredménye volt. Egyrészt Horvátországban Khuen-Héderváryt egy újabb, a szerbeket és horvátokat kevesebb sikerrel megosztó politikus követte, így kialakult egy szerb-horvát koalíció, amely egészen az első világháborúig többséget tudott magának a szaborban.

Szerb oldalon 1903-tól, a puccsal történő dinasztiaaváltás szintén kedvezett a jugoszlavizmus elvei elterjedésének, azonban ez csak egy szűk rétegnek jelentett elfogadható ideológiát. A korszakot leginkább fémjelző, illetve meghatározó Szerb Radikális Pártot vezető Nikola Pašić a jugoszlavizmusra, és a horvátországi szerb-horvát koalícióra inkább gyanúval tekintett. Félve a horvátok megerősödésétől ugyanis tudta, hogy az esetleges majdani „Jugoszláviát” létrehozó erővonalak a horvátok vagy a szerbek által lehetnek meghatározóak, és sokban függenek Bosznia-Hercegovina hovatartozásától. Reálpolitikusként a háborús és nagyhatalmak általi megoldásban gondolkodott, és vallotta, hogy a Szerbia által vezetett déli szláv egység csakis egy OMM-val való háború árán valósulhat meg. A Radikális Párt területi szemléletében (amely meghatározó és általánosan elfogadott volt e korszakban a ponyvairodalomtól a tankönyvekig) Bosznia-Hercegovina a „szerb Elzász és Lotaringia”, de szerb földeknek számított ugyanúgy Dalmácia, Horvátország, Isztria és Szlavónia is.

Az SzHSz Királyság megalakulását követően nem beszélhetünk olyan politikai eufóriáról, ami a szerb és a horvát vélekedést egybeforrasztotta volna, bár kezdetben, megközelítőleg 1923-1925-ig mindkét elit igyekezett lépéseket tenni a másik felé, azonban ezek jelentéktelenek, marginálisak voltak. Ezt fokozta az egyre élesedő belpolitikai válság, ami 1929-ben Stjepan Radić meggyilkolásához vezetett, és végleg megpecsételte a két nép Jugoszláv királyságbéli viszonyát.

A tudományos elit az 1918–1941-ig tartó periódusban teljesen megosztott maradt, sőt még távolodtak is nézeteik, mert mindkét (vagy már mondhatjuk mindhárom oldal) a szélsőségek felé tolódtak el. Ennek ellenére természetesen a modern történeti művek közül néhány a korszak végén megjelent. A horvát és szerb együttélés inkább csak a politikai jugoszlavizmus árnyékában fejtődött ki. Ebből a korszakból különösen értékesek Aleksa Ivić munkái, aki jelentős archív levéltári anyag feldolgozásával írt műveket elsősorban a Habsburg területen élő szerbekről,⁷ bár a jelenkori történeti és földrajzi munkákban csakis érzékeny kritikai szemlélettel használható.

⁶ A cikk írója a mosztári születésű szerb Nikola Stojanović, később az I. világháború alatt Párizsban alakuló Jugoszláv Bizottság egyik alapítója lett, majd az 1919-es versailles-i békekonzferenciák szerb küldöttségének bosznia-szakértője. A királyi Jugoszlávia ideje alatt ügyvéd és a Szerb Nemzeti Klub tagja, majd a második világháború kitörésével azonnal csatlakozik Draža Mihajlović csetnik-mozgalmához és 1943 augusztusától a mozgalom Központi Nemzeti Bizottságának tagja. Számos illegális csetnik-sajtótermék szerkesztője. A németek 1943-ban internálják, majd a világháborút követően hazatér, ahol bebörtönzés és jogfosztottság után 1964-ben meghal. Ez az életpálya jól mutatja az elemzett ideológiák vándorlását az egymás után következő történelmi-politikai időszakokban.

⁷ Főbb művei, melyek az általunk vizsgált témában kiemelendők:

-Seoba Srba u Hrvatsku i Slavoniju, prilog ispitivanju srpske prošlosti tokom 18. i 17. veka, Sremski Karlovci 1909.

-Austrija prema ustanku Srba pod Milošem Obrenovićem, Zagreb 1917.

-O srpskom i hrvatskom imenu, Beograd 1922.

-Istorija Srba u Vojvodini, Novi Sad 1929.

A horvát-szerb viszonyokról és horvátországi szerbekről való vélekedése leginkább a „Szerb és a horvát nevekről” című 1922-ben megjelent műve árulkodik. Láthatjuk, hogy annak ellenére, hogy a modern nemzeti fogalmat nem a valós eredethez köti, a szerb és a horvát kérdéshez szerb érzékenységgel közelít. A horvát tudományos műveket (elsősorban a történetieket) és szerzőiket (Klaić, Šišić) aszerint osztályozza, hogy miként „bánnak” a szerbekkel a történeti műveikben (a szerbek szerbek-e vagy ”csak” vlahok, ami számára természetesen elfogadhatatlan). Gyakran a katolikus Dubrovnik szerb jellegét a montenegrói pravoszlávok ítélete által találja igazoltan szerbnek. Bár említett művében a modern kutatások alapjai is megjelennek (modern nemzetszemlélet, megnevezett levéltári források), mégsem nevezhetjük kellően modernnek, és szemszögünkből teljesen elfogadhatónak.

Az említett „szélsőségesség” és politikai célokkal való szoros összefüggés a két világháború közötti tudomány jelentős részére érvényes. Talán csak ködfátyolosan derengeni kezdő harmadik etnikai elemre, a bosnyák muzulmánokra nem érvényes ez a fajta szélsőség. A bosnyák elkülönülés ideológiai alapjai még nem, vagy csak a jugoszlavizmus köntösében jelentek meg (Mehmed Spaho kiváló példa erre). Ennek egyik oka nem feltétlenül a „fényes múlt hiánya”, hanem az, hogy az iszlám összeegyeztethetetlen volt a bosnyákok többségének a horvát vagy szerb etnicitáshoz való kapcsolódásával.

A korszak legmeghatározóbb etnikai földrajzi munkái Jovan Cvijić szerb geográfus nevéhez köthetők.⁸ Az eredetileg geomorfológus-geográfusnak a XIX.-XX. század fordulóján a balkáni háborúk és az első világháború viharai közepette tett utazásai alapozták meg társadalomföldrajzi érdeklődését. Elsősorban a földrajzi determinizmus szemszögéből vizsgálta a balkáni embercsoportok regionalitáson alapuló öntudat- (etno pszichológiai típusok) és típuskülönbözőségeit. Ezeket a nézeteit párizsi tartózkodása alatt a „Balkán-félsziget és a déli szláv földek” című munkájában dolgozta ki, és a könyv francia kiadása után 1922-ben szerb nyelven is megjelent egy jelentősen átdolgozott, kibővített, a „szerb olvasókhöz igazított” formája.

A mű alapelveit, valamint kiindulópontjait tekintve mindenképpen szerb nézőpontú. E térstruktúrák értelmezésében és lehatárolásában, a faji-etnográfiai karakterek meghatározásában és azok minőségi különbségeinek elkülönítésében is kifejezetten érzékelhető.⁹ Azonban ismerve azokat a történelmi időket, melyben a mű létrejött mondhatnánk, hogy ez inkább a nemzeti-politikai érdek céljait megjelenítő, a maga kora tudományos igényével megfogalmazott nemzeti program, vagy még inkább egy nemzeti program alapjait szolgáló történeti, geográfiai, etnográfiai, politikai szintézis.

Cvijić megalapítója a Szerb Geográfiai Társaságnak, elnöke volt a Szerb Tudományos Akadémiának és számos tudományterületen (antropogeográfia, etnikai térképezés, karsztmorfológia) életműve a legmeghatározóbbak közé emeli őt a szerb geográfiában. Életművének, azonban éppen az etnikai-földrajzi, etnikai térképezési kutatásai váltak a

⁸ Cvijić társadalomföldrajzi munkássága elsősorban antropogeográfiai aspektusból íródott. Jelentős hatással voltak társadalomföldrajzi tevékenységére Vidal de La Blache munkái, az ő meghívására Cvijić 1917–1919 között a Sorbonne-on oktatott balkanisztika tárgykörben. Ebben az időszakban Mihajlo Pupinnal közösen a párizsi Békekonferencia szerb küldöttségének tagja lesz, és mint etnográfus-geográfus jelentős szerepet vállal a Szerb-Horvát-Szlovén állam határainak meghúzásában (az etnikai térképezés körében is ekkor elvégzett munkája által).

⁹ Már eleve az a faji-pszichológiai karakter-meghatározás is, amely a mű fő mondanivalóját képezi (és a szerző ezt minden területi-etnográfiai csoportra alkalmazza), mai szemmel több, mint kifogásolható.

legvitatottabbá, talán éppen politikai szerepe, talán maga Cvijić munkáiban is felfedezhető szerb patrióta érzelmei miatt.

Cvijić horvát kortársa, Ivo Pilar, az a horvát jogpárti politikus, akit a horvát geopolitika megalapítójának tartanak. Karrierje és életpályája kezdetén Boszniához kötődik, és jelentős lépéseket tesz a bosznia-hercegovinai katolikusok nemzeti ébredéséért, egész Bosznia-Hercegovinát a horvát államjog területének tartja. Már az első világháború kitörése előtt is politikailag elkötelezett jogpárti szimpátiával bír.

Fő művei, politikai elkötelezettsége és „nem feltétlenül szerb párti” meggyőződése miatt nem is horvát, hanem német nyelven jelentek meg álnéven Bécsben. Sajátos elemzési nézőpontja, hogy a szerb-horvát viszonyt elsősorban Bosznia-Hercegovina problematikáján, valamint éppen az általunk is elemzett kontaktzóna vonatkozásában elemzi. Mint az akkori horvát szerzők többsége ő is kiemeli a szerb és horvát különállást, és kifejezett hangsúlyt helyez a vallásra, mint a megkülönböztető tényezőre. Filozofikusnak is mondható elemzései az ortodoxia és a katolicizmus szerepét is érintik az államépítési hagyományok terén, erősen elkülönítve egymástól a keleti és a nyugati kereszténységet. Sajnos kevés szó esik azokról az átmeneti kategóriákról, amelyek éppen a horvát és a szerb kontaktzónának a speciális jellegét adják (pl. a görög-katolicizmus, a határörvidékek jogi-politikai kérdései).

Irodalom:

- BANAC, IVO 1995: Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Duriex. Zagreb, p. 374.
- BÍBORBANSZÜLETETT KONSTANTÍN 2003: A birodalom kormányzása, ford: Moravcsik Gyula. Lectum kiadó, Szeged pp:69–104.
- BOGOVIĆ, MILE 1993: Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za mletačke vladavine. Kršćanska sadašnjost, Školska knjiga, Zagreb, p. 187.
- FOSSÉ DES CHAUMETTE 1812: Voyage en Bosnie dans les années 1807 et 1808. Berlin, p.154.
- FÉNYES ELEK 1836–1840: Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben, V.–VI. kötetek. Trattner-Károlyi. Budapest pp 3–83., 167–261.
- FODOR FERENC 2006: A magyar földrajztudomány története. (Szerk. Dövényi Zoltán). Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Intézet, Budapest, pp. 328 – 367.
- HAJDÚ ZOLTÁN 2003: Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra. In: Balkán Füzetek, No.1. Pécs, p. 71.
- JELAVICH, CHARLES 1992: Južnoslovenski nacionalizmi. Jugoslavensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914. Školska knjiga, Globus nakladni zavod. Zagreb. p. 331
- JURIŠIĆ, BLAŽ 1971: Ante Starčević, Misli i pogledi. Ed. Jurišić Blaž. Zagreb, p. 224
- MANDIĆ DOMINIK 1990: Hrvati i Srbi dva stara različita naroda. Nakladni zavod matice hrvatske. Zagreb, p. 320
- MALCOLM, NOEL 1995: Povijest Bosne – kratki pregled, Erasmus Gilda – Novi Liber DANI, Zagreb – Sarajevo.
- PRIBIČEVIĆ SVETOZAR 1952: Diktatura Kralja Aleksandra. Prosveta Izdavačko Preduzeće Srbije. Beograd. pp. 5–37.
- REGAN, KREŠIMIR (ED.) 2003: Hrvatski povijesni atlas. Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2003. Zagreb, p. 386.
- RENDIĆ, MIOČEVIĆ, IVO 1996: Zlo velike jetre: povijest i nepovijest Crnogoraca, Hrvata, Muslimana i Srba. Biblioteka znanstvenih djela, 85. Split. pp. 127–293

- RESS IMRE 2003: A bosnyák nemzettudat fejlődése IN Ábrahám-Gereben Stekovics (szerk): Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában PPKE BTK, Piliscsaba.
- RESS IMRE 2004: Kapcsolatok és keresztutak, horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában. L'Hartman, Budapest, p. 288.
- ROKSANDIĆ, DRAGO 1991: Srpska i hrvatska povijest i „nova historija”. Stvarnost. Zagreb, p 313.
- ROKSANDIĆ, DRAGO 1991: Srbi u Hrvatskoj, od 15. stoljeća do naših dana. Vjesnik, posebno izdanje. Zagreb, p 158.
- ROKSANDIĆ, DRAGO 2004: Etnos, konfesija, tolerancija. Srpsko kulturno društvo prosvjeta, biblioteka historijska istraživanja. Zagreb, pp. 219–266.
- RUMENJAK, NIVES 2005: Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća, Uspon i pad Srpskoga kluba. Hrvatski institut za povijest, Biblioteka hrvatska povijesnica, monografije i studije III/30. Zagreb, p 603.
- SOKCSEVITS DÉNES 2000: A horvát nemzettudat fejlődése (XVIII-XX. Század) IN: ÁBRAHÁM-HALÁSZ-KOHERZ (szerk.)-Pro minoritate 2000/Nyár Pro minoritate alapítvány 2000. pp.25-30
- SOKCSEVITS DÉNES 2006: A Horvát és a Szlavón Katonai Határőrvidék In: PAP N. (szerk.): A Balatontól az Adriáig. Lomart, Pécs, pp. 85-92
- SOKCSEVITS DÉNES – SZILÁGYI IMRE – SZILÁGYI KÁROLY 1994: Déli szomszédaink története. Budapest.
- ŠOKČEVIĆ, DINKO 2006: Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata. Kako se u pogledu preko Drave mijenjala slika drugoga. Naklada P.I.P. Zagreb. p. 382.
- ŠEŠELJ, VOJISLAV 2002: Ideologija srpskog nacionalizma, Naučno i publicističko delo Prof. Dr Laze M. Kostića. Drugo zdanje, Velika Srbija a.d. Beograd, p. 1024.
- TELEKI PÁL 1934: Európáról és Magyarországról. Athenaeum, Budapest, pp 30–50.
- TOPALOVIĆ, DUŠKO 2000: Balkanska Europa. Diorama. Zagreb. p. 182
- ŽULJIĆ, STANKO 1997: Srpski etnos i velikosrpstvo. AGM, Crni dosier. Zagreb, p. 313.
- L. V. SUDLAND, (PILAR, IVO) 1990: Južnoslovensko pitanje, Hrvatska demokratska zajednica. Podružnica Varaždin.

Menekültkérdés Tuzla kantonban 1992 és 2008 között¹⁰

Hasanović-Kolutácza Andrea¹¹

Az 1990-es évek elején kirobbant háború a bosznia-hercegovinai (BiH) lakosság tömeges migrációját eredményezte, melynek következtében a népesség etnikai összetétele a legtöbb opcinában megváltozott. A becslések szerint 2,2 millió személy kényszerült elhagyni otthonát, valamivel több, mint a háború előtti lakosság fele. Ebből 1,2 millióan külföldre vándoroltak, egy millióan pedig belső menekültként BiH-án belül váltottak lakóhelyet.

A menekültek közül mára egyesek a tartós külföldi letelepedés mellett döntöttek, a hazatérés mindenféle terve nélkül, míg mások a háborús események miatt kényszerből választott új, országon belüli tartózkodási helyükön illeszkedtek be sikeresen, amelyet nem kívánnak többé elhagyni. Ugyanakkor a belső menekültek egy csoportja szívesen visszatérne háború előtti lakóhelyére, azonban nincs hová. Házaik vagy megsemmisültek, vagy új, jogtalan tulajdonossal bírnak, illetve az ország azon részén az élet már rég nem olyan, mint amilyen a háború előtt volt. Hogyan élnek ezek az emberek, mit terveznek, miről álmodnak, egy olyan téma, amelyről hosszan lehetne írni. Az alábbi tanulmány a Tuzla kantonban (TK) élő belső menekültek ügyének rövid bemutatására vállalkozik a boszniai háború kezdetétől napjainkig.

1. A boszniai háború befolyása Tuzla kanton lakosságának etnikai összetételére

Tuzla kanton a Bosnyák-Horvát Föderáció (FBiH) északkeleti részén, a korábban tuzlai régiónak nevezett területen jött létre 1994-ben, melyet a Daytoni Megállapodás (1995) értelmében 13 közigazgatási egységre tagoltak (1. ábra). Napjainkban 2649 km²-nyi területével a tuzlai az egyik legnagyobb kiterjedésű, és legsűrűbben lakott (189 fő/km²) kanton a FBiH-ban. A terület 2005-ben jelenlévő lakossága – 502 862 fő – a Föderáció lakosainak 21%-át tette ki, így akkor a 10 kanton közül a tuzlai volt a legnépesebb (HASKOVIĆ, R. 2000).

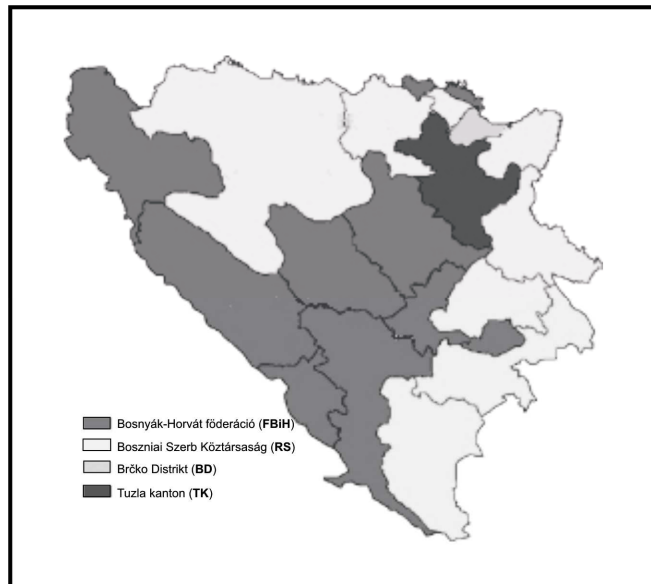
A mai Tuzla kanton területén az 1991-es népszámlálás idején közel félmillió lakos élt, ebből 70% bosnyák, 7% horvát, 13% szerb, 3% egyéb, 7% jugoszláv nemzetiségű volt. A háború során lezajlott etnikai változások következtében mára a kanton lakosságának túlnyomó többségét (90%-át) a bosnyákok adják, őket nagyságrendben a horvátok (5%), a szerbek (3%), és az egyéb nemzetiségűek (2%) követik. A jugoszlávok kategóriája Jugoszlávia felbomlása után eltűnt, és a statisztikákban addig így szereplők nagy valószínűséggel a szerbek és a bosnyákok közé sorolták magukat ezt követően (KOLUTÁCZA A. 2008).

Az 1992-1995 között zajló háborút a nagy embervesztés mellett a nem kívánt lakosság szisztematikus száműzése jellemezte. A kényszerű migráció nemcsak Északkelet-Boszniában, hanem az ország más területein is a lakosság etnikai összetételének megváltozását eredményezte.

¹⁰ A tanulmány a 61432. számú OTKA támogatásával készült.

¹¹ Végzett doktorandusz, PTE Földtudományok Doktori Iskola.

A Drina-mente bosnyák lakossága – Goražde város lakói kivételével – a regionális centrumok (Szarajevó, Tuzla), és a környéken lévő többi nagyobb település felé menekült. Az ily módon elhagyott, azelőtt főként bosnyákok által területekre szerbek költöztek, megváltoztatva Északkelet-Bosznia nemcsak etnikai, hanem szociális viszonyait lakott és demográfiai struktúráját is.

1. ábra. Bosznia-Hercegovina és Tuzla kanton közigazgatási beosztása
Forrás: [http_1](#) és [http_2](#) alapján szerk. KOLUTÁ CZ A. 2009.

A háborús események következményeként egész Bosznia-Hercegovina több mint 70 opcinájából 146 137 személy vándorolt a mai Tuzla kanton területére.¹² A menekültek legnagyobb számban a Boszniai Szerb Köztársaságból (RS) érkeztek. A migrációs hullám főként a kanton urbánus központjait érintette (Gračanica, Lukavac, Srebrenik, Tuzla, Živinice). Amennyiben a menekültek számához hozzávesszük a 468 550 fős helyi népességet, megkapjuk az 1997 végén a kantonban jelenlévő összlakosság számát (614 687 fő), melynek a becslések alapján 76%-a volt helyi lakos, 24%-a pedig belső menekült. 1999 végére még mindig 118 448-an rendelkeztek menekültstátusszal a kantonban, e személyek több mint fele Tuzla és Živinice opcina területén tartózkodott. Ugyanakkor ebben az évben 17 814 háború előtti lakóhelyére visszatelepülő egyént is regisztráltak a menekültüggyel foglalkozó szervek (ĐOZIĆ, A. 2003).

A hivatalos hatóságok becslései szerint a háború során a kantonból kiköltözők létszáma elérte a 82 000 főt. A 2005-ös országos regisztráció során 11 125 személy jelölte meg TK valamely opcináját háború előtti lakóhelyként – az így nyilatkozók 88%-a szerb nemzetiségű volt.¹³

2005-ig megközelítőleg 56 000, addig Tuzla kantonban élő bosnyák nemzetiségű települt vissza a RS-ba. Az *Emberi Jogok és Menekültügyek Minisztériumának* jelentése szerint azonban 2005 decemberében még mindig 26 751 belső menekült tartózkodott a vizsgált területen, ebből 33 fő horvát, 176 fő szerb, 189 fő egyéb nemzetiségű volt (*1. táblázat*). A TK-ban nyilvántartottak 50%-a Tuzla, Lukavac és Živinice opcinákban koncentrálódott. A kanton területén kialakított kilenc kollektív szállást az említett évben 2700 személy (1000 család) használta.

---

¹² Az első menekültek – főként szerbek, és néhány horvát nemzetiségű – valójában még 1991-1992-ben Szlavóniából érkeztek (Baranya, Nyugat-Szörény, Krajina) a Horvátországban kirobbanó háború következtében. A horvátországi menekültek száma rövid idő alatt elérte a 10 000-et. Közül legtöbben Brčko, Tuzla, Bijeljina, Gradačac, Lukavac, Orašje, és Ugljevik opcinákban húzódtak meg. Őket követték 1992 tavaszán a boszniai belső menekültek (a Drina-mentérről), akiket kezdetben a tuzlai sportsarnokban, általános iskolákban, egyetemista és középiskolai kollégiumokban, valamint magánházaknál helyeztek el. A róluk való gondoskodást a „Merhamet” önkéntes szervezet vállalta magára.

¹³ A szövegben szereplő adatok az Emberi Jogok és Menekültügyek Minisztériumának 2005-ös, valamint a Helsinki Emberjogi Bizottság 2005-ös, és 2007-es jelentéseiből származnak.

1. táblázat: A 2005-ben Tuzla katon területén tartózkodó belső menekültek számbeli és nemzetiségi megoszlása općinák szerinti bontásban

Općina neve	A belső menekültek nemzetisége				Összesen
	Bosnyák	Horvát	Szerb	Egyéb	
Banovići	1693	2	28	96	1819
Čelić	540	4	24	-	568
Doboj-Istok	418	-	-	-	418
Gračanica	1681	-	1	-	1682
Gradačac	1553	13	17	4	1587
Kalesija	1705	-	-	-	1705
Kladanj	923	-	-	2	925
Lukavac	2519	-	105	7	2631
Sapna	413	6	-	-	419
Srebrenik	3625	4	-	24	3653
Teočak	229	-	-	7	236
Tuzla	6972	4	1	38	7015
Živinice	4082	-	-	11	4093
TK összesen	26 353	33	176	189	26 751

Forrás: A Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH, Sarajevo, 2005. decemberi jelentése alapján szerk. KOLUTÁČZ A. 2009.

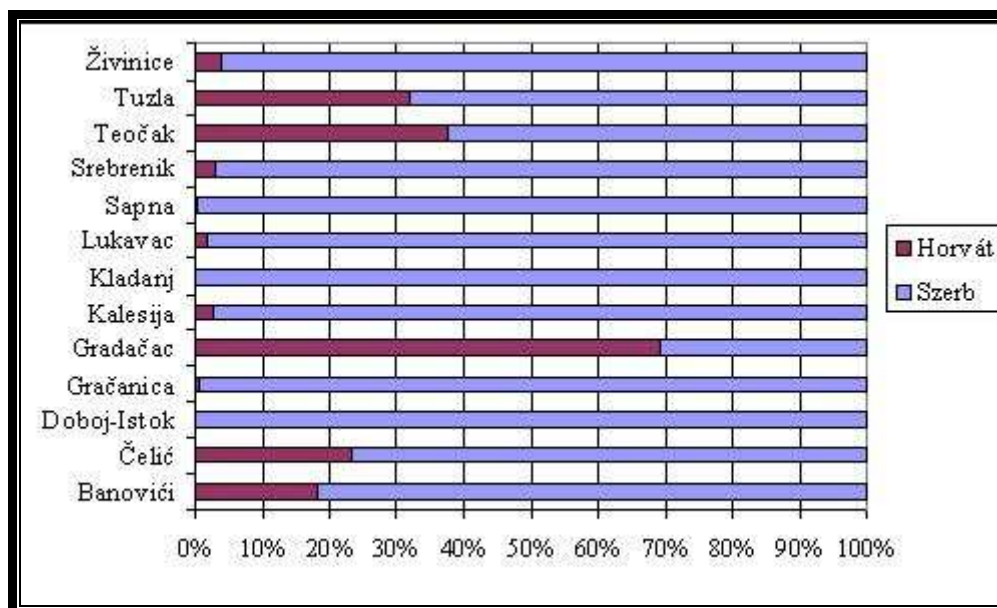
A Tuzla kantonban nyilvántartott belső menekültek száma 2008 augusztusára 18 500-ra csökkent, azaz a jelenlévő lakosságnak már csak 3%-a tartozott ebbe a kategóriába.

A napjainkban is zajló kétirányú visszatelepülési folyamat ellenére, még közel sem állt helyre TK lakosságának háború előtti etnikai összetétele. A kantonban élő bosnyákok számarányának 90%-ra történő növekedését a következő tényezők okozták:

- a háború során szinte kizárólag bosnyák nemzetiségűek menekültek a kantonba, és nagy részük tartósan meg is telepedett itt,
- a nem bosnyák etnikum egy része kiköltözött a kantonból,
- a kantonba visszatelepülők között a bosnyákok számaránya a legmagasabb.

Ami a kisebbségi visszatérést illeti, 2005-ig 14 113-an költöztek vissza TK-ba, a visszatelepülők 79%-a szerb, 21%-a horvát nemzetiségű volt. A szerb visszatelepülés főként a kanton RS-val határos területeire irányul (2. ábra).

2. ábra. A kisebbségi visszatérés alakulása Tuzla kantonban općinák szerinti bontásban (1996-2005)

Forrás: A Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH, Sarajevo, 2005. decemberi jelentése alapján szerk. KOLUTÁČZ A. 2009.

A helyi horvátok, és szerbek nagy része viszont inkább eladja éppen visszaszerzett ingatlanát, és Horvátországba, Szerbiába, illetve BiH horvát és szerb többségű területeire költözik, ezzel is hozzájárulva a kanton etnikai homogenizációjához. E folyamat okaira a későbbiekben még visszatérünk.

2. A belső menekültek fenntartható visszatelepülésének alapvető feltételei és akadályai

A fenntartható visszatelepülés alapvető feltételei közé tartozik a háború során megsemmisült, illetve megrongálódott épületek rekonstrukciója. Ami a lakóegységeket érintő háborús pusztítást illeti, Tuzla kanton 13 općinája közül hatban az épületek több mint 50%-a sérült a harcok során (Teočak općina épületeinek 98%-a megrongálódott), kettőben (Doboj-Istok és Gračanica) 40% feletti volt a háborús pusztítás. Legnagyobb mértékben a kanton szerbiai határvidékei sérültek. Tuzla kanton 32 476 megrongálódott épületének 54%-a 2006-ban még felújításra várt.

A visszatelepülés másik előfeltétele a gazdaság újjáélesztése. A visszatelepülni szándékozókot más szituáció fogadja az urbanus városban, más a rurális területeken. A városban minden munkahelyhez, keresethez kötött, míg falun a visszatelepülő mezőgazdasági termelést tud folytatni, amiből ha nehezen is, de képes megélni, a minimális élelmiszereket elő tudja magának teremteni. A visszatelepülési folyamatot vizsgálva megállapítható, hogy a felelős szervek és önkormányzatok nem fordítanak kellőképp gondot a visszatelepültek szocializációjára, nem kapcsolják be (vissza) őket a társadalmi-gazdasági folyamatokba. E probléma megoldása

érdekében hozták létre például 2001 elején Tuzlában a *Drina-Podrinje Humanitárius Szervezetet*, amelynek elsődleges célja segítséget nyújtani a mezőgazdasági termelés felélesztéséhez a visszatelepülőknek a kelet-boszniai (Drina-menti) településeken. A szervezet keretén belül eleinte 5000 visszatelepülőt alkalmaztak, akik dohány, gomba, uborka, málna, és szeder termesztésével kezdtek el foglalkozni. A termelés megalapozásához anyagi segítséget néhány humanitárius szervezettől, és cégtől kaptak (pl. „Duhan” Gradačac, „Vega-fruit” Gračanica, „Fabrika duhana” Sarajevo), amelyek szerződésben kötelezték magukat arra, hogy a visszatelepülők által előállított termék egészét átveszik.

A visszatelepülés további, legnehezebben megvalósítható feltételeként említhető a különböző etnikumok közötti bizalom újjáépítése. A *Tuzlai Polgárok Fóruma* a 2000-es évek elején több akciót is szervezett az eltérő etnikumokhoz tartozó visszatelepülők közötti szolidaritás erősítésére. A holland kormány donációjából például egy traktort adományoztak Tramošnica horvát visszatelepülőknek azzal a feltétellel, hogy az általuk megtermelt élelmiszer jelentős részét a Drina-mente bosnyák visszatelepülőknek adományozzák. Ugyanezen elv alapján kaptak 4 traktort a Janjaba visszatért bosnyákok, akik a požarnicai, kovačicai és čakloviči-i szerbek számára ajándékoztak élelmiszert (PARGAN, M. 2001).

A visszatelepülések legfőbb akadálya a munkanélküliség, a társadalombiztosítás hiánya és az egészségügyi ellátás nem megfelelő működése. Emellett sokáig gátolta, illetve lelassította a visszatelepülési folyamatot a közbiztonság,¹⁴ és a nyugdíjellátáshoz való jog hiánya, az iskoláztatás, és az infrastruktúra felújításának megoldatlansága is. Sok helyütt komplett önkormányzati reformra lenne szükség ahhoz, hogy a visszatelepülők úgy érezhessék, a saját hazájukban vannak, és nem zavarnak senkit. A helyi önkormányzatok ugyanis könnyen meg tudják akadályozni a nem kívánt elemek visszatérését. Felújítanak például 100, a többségi etnikum tulajdonát képező házat, míg a kisebbségi etnikumok számára egyet sem, vagy az ő ingatlanjaikat egyszerűen hagyják tönkremenni. Ez az eljárás mód – amely tulajdonképpen az etnikai tisztogatás „békés eszközökkel” történő folytatásának tekinthető – BiH mindkét entitásában, így a vizsgált kantonban is jellemző (RADAŠ, N. 2002).

Tuzla kanton *Felújítási Fejlesztési és Menekültügyi Minisztériuma* segítséget próbál nyújtani a belső menekülteknek jogaik megvalósításában, háború előtti lakhelyük felújításában, az erre irányozott adományok felhasználásában, az esetlegesen szükséges hitelek felvételében, és a (helyi) társadalomba történő újbóli beilleszkedésben (pl. pszichológiai támogatás, egészségügyi biztosítás, gyermekek iskoláztatása stb.). Az ehhez szükséges anyagi eszközöket a kanton és a FBiH költségvetéséből, valamint különböző humanitárius szervezetek¹⁵ adományaiból biztosítják. A kantonba történő kisebbségi visszatelepülés iránti érdeklődés azonban az idő előrehaladtával egyre lanygulóbb.

¹⁴ A Tuzla kantonból Kelet-Boszniába visszatelepülők nem csak a kezdeti időszakban (1996-2001), hanem még napjainkban is sokszor ki vannak téve támadásoknak (bomba-, kődobálás), provokációnak (vallási objektumokon sértő feliratok), fizikai-verbális bántalmazásoknak, munkahelyi és helyi önkormányzati diszkriminációnak, stb.

¹⁵ Pl. Catholic Relief Services, Danish Refugee Council, Mercy Corps, „30 Općina Együttes Projekt”.

Napjaink Bosznia-Hercegovinája az etnikai tisztogatások következményeként egyértelműen több egynemzetiségű területre oszlik. A kisebbségi etnikumokhoz tartozók aránya csak két opcínában – Sarajevo Centar és Tuzla – magasabb mint 10%. A háború előtt az összes opcina 20%-ában volt csak egyetlen etnikum több mint 50%-os többségben a többiekkel szemben.

Tuzla kanton és Tuzla városát BiH egyik legtoleránsabb és legpolgáribb régiójaként tartják számon, azonban itt is tapasztalható a többségi etnikum politikai és hatalmi dominációja. TK lakossága relatíve békés tudott maradni a három etnikum véres háborújában, jelentősebb atrocitások nem történtek az itt élő bosnyákok, szerbek, és horvátok között. A helyi szerbek lojálisak maradtak szülőföldjük iránt, nem költöztek el tömegesen, mint ahogy az az ország egyéb részein történt. A terület védelmében közülük körülbelül 6000-en vettek részt. A kiköltözés mellett döntők a világi és egyházi szerb vezetők háborús retorikájának hatására hagyták el a tuzlai régiót. A minél nagyobb számú szerb nemzetiségű kantonba történő visszatelepülésének koordinációjában a *Szövetség a Tuzla kantonba irányuló fenntartható visszatérésért* és a *Szerb Városi Tanács* civil szervezetek vesznek részt (IVANOVIĆ, N. J. 2005a).

A boszniai nemzetiségi kérdés általános megoldása lehetne: mindhárom államalkotó nemzet számára egyenjogú képviselőt biztosítani a kormányzervekben és az állami adminisztrációban, a helyi önkormányzatok szintjétől az államiig. Amíg a RS-ban a bosnyákokat és a horvátokat diszkriminálják, addig a FBiH-ban a szerbek jogait „rövidítik” meg. Nincs ez másképp Tuzla kantonban sem. Lesújtó a helyzet, ami a szerbek képviselőtét illeti az állami szervek és cégek vezetőségeiben. Tuzla város kivételével még nyomuk sincs az államigazgatási szektorban. A TK közgyűlésének adminisztrációjában dolgozó 28 személy közül 2007-ben például 25 volt bosnyák, 2 horvát és 1 szerb nemzetiségű.

A helyi horvátok sincsenek a szerbeknél jobb helyzetben. A *Tudományos Kulturális és Sportminisztériumban* például a dolgozók 88%-a bosnyák nemzetiségű, míg a vezető testületekben ez az arány még magasabb (95%). Az említett minisztériumban a horvátoknak nincs egyetlen felelős beosztású képviselője sem, holott e minisztériumon keresztül realizálódnak az alapvető nemzetiségi érdekek (pl. iskolaügy, nyelv, nemzeti identitásőrzés, stb.). Tuzla kanton egyéb közigazgatási szerveiben is elhanyagolható számú horvát dolgozik (IVANOVIĆ, N. J. 2005b).

A fentiekben röviden vázolt nemzetiségi helyzet mellett a kevés horvát visszatérés okaiként jelölhetők meg a kedvezőbb horvátországi életfeltételek (pl. sok menekült időközben családot alapított, megfelelő munkahellyel rendelkezik), és a horvát állam támogatása, amivel a boszniai horvát menekültek helyi integrációját ösztönzik. A menekültek a kormány nem motiválja a visszatérésre, sőt földet kapnak az újrakezdéshez, ami felgyorsítja integrációjukat. Emellett azonban az is igaz, hogy Horvátország pénzügyileg segíti BiH újjáépítését, és a boszniai horvátok visszatelepülését az országba (RADAŠ, N. 2002).

3. Összegzés

A belső menekültek visszatelepülési folyamatát illetően – a nehézségek ellenére, illetve BiH más országrészeihez képest – Tuzla kanton egy sikeres példának tekinthető. A háború befejezésekor körülbelül 150 000 menekült tartózkodott a területen. Számuk 2008 első felére 18 000-re csökkent, ami a jelenlévő lakosságnak már csak 3%-át jelentette. A háború óta eltelt 14 év alatt a kantonban élő belső menekültek különféleképp rendezték helyzetüket: vagy visszatértek a háború előtti lakóhelyükre, vagy külföldre vándoroltak, vagy a kantonban történő tartós megtelepedés mellett döntöttek. A kétirányú visszatelepülési folyamat a vizsgált térségben a végéhez közeledik, azonban még közel sem állt helyre Tuzla kanton lakosságának háború előtti etnikai összetétele – és nagy valószínűség szerint nem is fog már. A kantonba irányuló kisebbségi visszatelepülés iránti érdeklődés egyre csökken. A kantonban zajló nemzetiségi folyamatok nem ösztönzik a horvátokat és a szerbeket a tuzlai régióba történő visszatérésre. Ehhez hozzájárulnak még a jelenlegi tartózkodási helyükön meglévő kedvezőbb életfeltételek is.

A még segítségre szorulóknak pontos számának felmérése és a további szükségletek feltérképezése megoldást hozhat a TK-ban élő belső menekültek problémájának megoldására. A folyamatot koordináló szervek legfontosabb teendője a lerombolt lakóépületek már korábban megkezdett helyreállításának felgyorsítása a visszatérések szempontjából preferált területekre összpontosítva. Szükségszerű emellett a visszatérők hosszú távú életperspektíváinak javítása is. Mindez azonban a megoldandó feladat könnyebbik részét jelenti, nehezebb viszont a különböző etnikumok, és általában az emberek közötti bizalom újjáépítése. Csak remélni tudjuk, hogy nem lehetetlen.

Irodalom:

- ĐOZIĆ, A. 2003: Prinudne migracije i problema razvoja regije Sjevernoistočne Bosne. – In: NURKOVIĆ, R. (ed.): Regionalno razvojna problematika BiH i susjednih zemalja u procesu približavanja Evropskoj Uniji. Zbornik Radova, UNTZ PMF Odsjek za geografiju, Tuzla, pp. 259-272.
- HASKOVIĆ, R. (ed.) 2000: Tuzlanski Kanton – Tuzla Canton. Bosnia Ars, Tuzla, 160. p.
- IVANOVIĆ, N. J. 2005a: Nismo prihvaćeni kao partneri vlastima. – Front Slobode, 2005. január 28. pp. 4.
- IVANOVIĆ, N. J. 2005b: Obespravljani Hrvati i Srbi. – Front Slobode, 2005. június 10. pp. 5.
- Izveštaj o stanju ljudskih prava u Bosni i Hercegovini. Helsinški komitet za ljudska prava u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2005. január-december.
- Izveštaj o stanju ljudskih prava u Bosni i Hercegovini. Helsinški komitet za ljudska prava u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2007. január-december.
- KOLUTÁČZ A. 2008: A boszniai menekültkérdés alakulása 1992-től napjainkig, különös tekintettel Tuzla kantonra. – In: REMÉNYI P. – SZEBÉNYI A. (szerk.): A nagy terek politikai földrajza. V. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia. PTE TTK FI – KMBTK, Pécs, pp. 290-301.
- KOLUTÁČZ A. 2008: A demográfiai helyzet alakulása Tuzla kantonban az 1992-1995-ös boszniai háború után. – Mediterrán és Balkán Fórum II./1. pp. 10-17.
- PARGAN, M. 2001: Prošla su vremena kada su povratnici bili pokusni kunići. – Povratnik. Magazin za izbjeglice i raseljena lica. 1-2. (március-június), Prelom Média Centrum, Banja Luka, pp. 13-15.
- RADAŠ, N. 2002: Ljudi su odlučili da se vrate. – Povratnik. Magazin za izbjeglice i raseljena lica. 1-2. (március), Prelom Média Centrum, Banja Luka, pp. 6-8.
- REMÉNYI P. 2009: Etnikai homogenizáció a volt Jugoszláviában. – Balkán Füzetek Különszám I. PTE-TTK FI KMBTK, Pécs, pp. 122-129.
- Upporedna analiza pristupa pravima izbjeglice i raseljenih osoba. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice, Sarajevo, 2005. december.

Ábrák forrása:

http_1: www.vladatk.kim.ba/OKantonu/karta.htm (letöltés ideje: 2008. szeptember 22.)

http_2: www.vladatk.kim.ba/OKantonu/kartaTK.htm# (letöltés ideje: 2008. szeptember 22.)

A Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Olasz Tanszékének története (1924–1940)

Bozsó Judit¹⁶

Az első világháború előtt Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchia részeként önállóan alakíthatta ugyan oktatáspolitikáját, de az osztrák modell, és általában a német kultúra mindig erősen befolyásolták a hazai oktatásügyet. Ami az idegen nyelvek intézményes oktatását illeti, ebben az időszakban a klasszikus nyelvek (latin, ógörög) mellett modern idegen nyelvként csak németet, illetve néhány iskolában franciát lehetett tanulni. A Habsburg birodalom széthullásával a német korábbi abszolút dominanciája megszűnt, amely más megvilágításba helyezte a többi idegen nyelv helyzetét. Az évtizedeken keresztül privilegizált német mellett más, korábban kevésbé kultivált nyelvek (angol, francia, olasz) is elkezdtek terjedni. Az idegen nyelvek intézményes kereteken belüli hatékony oktatása a két világháború közötti magyar kultúrpolitika fontos kérdésévé vált, amelynek okai Magyarország háború utáni megváltozott helyzetében keresendők. Az Osztrák – Magyar Monarchia felbomlása után az egyik legsürgetőbb kérdés az önálló külpolitika megteremtése volt, amelyhez elsősorban képzett és idegen nyelveket magas szinten beszélő politikusokra, és diplomataakra volt szükség. Ezt a megváltozott helyzetet ismerte fel Klebelsberg Kunó kultuszminiszter. Az általa megfogalmazott „kultúrfelény”-program célja a magyar kultúra újjászületése és a művelt magyarság megteremtése volt. Szervesen illeszkedett a programba az idegen nyelvek oktatásának fejlesztése, amely a sikeres külpolitikai és kulturális kapcsolatok első feltételét jelentette.

Az olasz nyelv középiskolai oktatása Magyarországon a XX. század elejéig szinte kizárólag Fiume városára korlátozódott. A „corpus separatumként” Magyarországhoz tartozó, többségében olaszok lakta városban működtek az első hazai italianisták, itt készültek az első tankönyvek, szótárak. A hazai olaszoktatás történetében a 1924. évi XI. törvénycikk hozott jelentős változásokat. Az új törvény célja a magyar iskolarendszer korszerűsítése volt, amelynek keretén belül a tanulók a modern társadalom elvárásainak megfelelő tudáshoz juthattak. E programban a korábbi klasszikus műveltség helyett nagy szerep jutott a természettudományoknak és a modern idegen nyelveknek. A törvény értelmében a középiskolákban, a meglévő német vagy francia mellett második idegen nyelvként olasz vagy angol tanulására nyílt lehetőség. Ezt követően rohamosan nőtt az olaszt tanító középiskolák száma. Az 1924/25-ös tanévben Magyarországon 12 iskolában (8 gimnáziumban, és 4 kereskedelmi iskolában) folyt olasz nyelvoktatás (NAGY I. 1936). 1943-ra ez a szám 64-re emelkedett. Ezt a felívelő tendenciát törte meg az utolsó világháborús évek diplomáciai és történelmi zűrzavara. Tíz évvel később, 1953-ban már csak 3 magyarországi iskolában lehetett olaszt tanulni (HERCZEG GY.1990).

A felsőoktatás területén az első adatok a XIX. század elejére nyúlnak vissza (a Pesti Egyetemen 1816-tól, a Műegyetemen 1856-tól folyt olaszoktatás), de jelenléte még a XIX. század

---

¹⁶ Történelem-olasz szakos tanár, Kodály Zoltán Gimnázium, Pécs.

folyamán is meglehetősen szórványos (JÓZSA J. 2001). Olasz tanszékek hiányában az olasz irodalommal és nyelvészettel foglalkozó kurzusok a neolatin filológiába integrálták. Az első Olasz Nyelv és Irodalom Tanszéket 1869-ben alapították a fővárosban (SZABÓ GY. 1990). A budapesti egyetem Olasz Tanszéke után, az első vidéki tanszék a pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetemen alakult 1924-ben.

„Pécs városa az ország más városánál jelesebb, megfelelőbb, és alkalmasabb”- Nagy Lajos királyunk ezekkel a szavakkal jellemezte Pécsset abban a levélben, amelyben V. Orbán pápa engedélyét kérte az első magyar egyetem alapításához. Források hiányában a pécsi egyetem működéséről keveset tudunk, annyi azonban bizonyos, hogy az alapításnál mintaként szolgáltak az akkoriban már jelentős tradícióval rendelkező olasz egyetemek. A „Studium Generale Quinqueecclesiense” megszűnése után – egy rövid (1785-1802) időszaktól eltekintve – Pécs városában csak 1831-ben alapították újra felsőoktatási intézményt. A Szepeszy Ignác kezdeményezésére született püspöki Jogi Akadémia 1923-ig működött. Ugyanebben az évben, a pozsonyi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Pécsre helyezéseével a város újra egyetemi központtá vált. Az egyetem jogi, orvosi, és bölcsészkarához 1923 novemberében csatlakozott a soproni evangélikus teológiai kar (BENKE J. 1999). A hiányzó Természettudományi Kar felállítását egy miniszteri vétó akadályozta meg. Klebelsberg a Természettudományi Kar létrehozása helyett inkább egy Olasz Tanszék felállítását szorgalmazta. A Tanszék vezetésére az akkoriban Budapesten tanító Koltay-Kastner Jenőt hívták meg (PTE – EL, KÜJ, 1924.02.24). Az új intézet az egyetem Rákóczi utcai épületének második emeletén kapott helyet. Az összesen két szobából álló Olasz Tanszék elhelyezése átmeneti megoldás volt. A Kar több ízben ígéretet tett, hogy amint lehetőség adódik, gondoskodni fognak a Tanszékhez méltó, végleges elhelyezésről. Ennek ellenére, változások valószínűleg később sem történtek, ugyanis a Kari Tanácsi jegyzőkönyvekben még két évvel később is találunk egy utalást, amely szerint “az Olasz Intézet még a mostani viszonyok között is méltatlan és restelni való viszonyok közé került” (PTE – EL, KÜJ, 1926.02.13). Az első időszakban hiányoztak a megfelelő könyvek, és szótárak, amelyek beszerzéséhez Koltay professzor többször kérte az egyetem nagyobb mértékű anyagi támogatását (PTE – EL, KÜJ, 1925.03.03).

Koltay-Kastner Jenő 16 évi pécsi működése alatt az egyetem, és a város italianista életének meghatározó alakja volt. 1927-ig az egyetem nyilvános rendkívüli, később rendes tanára, az 1932/33-as tanévben a Bölcsészettudományi Kar dékánja. 1927-től a Korvin Máttyás Társaság helyi tagozatának vezetője, az 1935-ben alapított Pannónia folyóirat alapítótagja és szerkesztője. Italianisztikai témájú kutatásai és publikációi négy nagy témakörrel foglalkoznak: olasz irodalomtörténettel, komparatistikával, lexikográfiával, és történettudománnyal. E témákban összesen 14 könyvet, és 70 tanulmányt publikált. Koltay legnagyobb vállalkozása azonban az olasz–magyar, magyar–olasz középszótár elkészítése volt. A pécsi Danubia kiadó kiadásában 1930-ban az olasz–magyar, 1934-ben pedig a magyar–olasz rész jelent meg. Carlo Tagliavini, a budapesti egyetem akkori olasz lektora a *Corvina* folyóirat hasábjain erős kritikát fogalmazott meg a magyar–olasz kötetéről. Bíráló tanulmányában kifogásolta, hogy a szótár tele van elavult szavakkal, amelyek a köznyelvben már nincsenek használatban. A Tagliavinivel folytatott éles hangú vita után Koltay, Virányi Elemér, és Szabó Mihály segítségével átdolgozta a szótárt,

amelynek javított kiadása 1943-ban jelent meg. A Magyar Tudományos Akadémia Szótárkészítő Bizottságának felkérésére, 1955-ben nekilátott a nagy magyar–olasz szótár elkészítésének, amelynek első kiadása 1963-ban látott napvilágot (HERCZEG GY. 1994). Koltay a pécsi Olasz Tanszék vezetői posztját 1936 januárjáig töltötte be. Pályája során italianisták generációit nevelte, akik közül néhányan, hozzá hasonlóan, a magyarországi italianisztika elismert kutatóivá váltak. 1936-ban a Római Magyar Akadémia igazgatójává nevezték ki, de státusza megmaradt a pécsi egyetemen, amit a Kar következőképpen indokolt:

[...]teljesen átérezve Egyetem és Külföldi Tudományos Intézet közötti szellemi együttműködés és kulturális kapcsolatok szükségét, az Olaszországhoz fűződő művelődési és nemzeti érdekek szolgálata érdekében a (Kar) a következő határozati javaslatot és kérelmet terjeszti a nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi Miniszter Ur elé: A Kar örömmel venné dr. Koltay-Kastner Jenő ny.r. tanárnak a római Magyar Intézet igazgatásával való megbízatását, és ezzel kapcsolatban hozzájárul ahhoz, hogy Karunkon tanszékét oly mértékben lássa el, amennyire ezt a római Magyar Intézet igazgatásának teendői megengedik [...] továbbá kívánatosnak tartja, hogy a keszthelyi nyári egyetem és diáküdülő ház igazgatása útján ezekből az olasz-magyar diák és tanárcsere egy Róma-pécsi gócpontját alakítja ki, mert véleménye szerint dr. Koltay-Kastner Jenő ny.r. tanár új kapcsolatai egyetemünk számára csak nyereséget jelentenek (PTE – EL, KÜJ, 1935.11.20).

Koltay távozása nehézségeket okozott az Olasz Tanszéken. Az általa tartott órák helyettesítésével három tanárt bíztak meg: a francia tanszéken tanító Birkás Gézát, a klasszika-filológus Kerényi Károlyt és Fülep Lajos esztétát. Később, a Vallás- és Közoktatási Minisztérium elfogadhatatlannak találta, hogy Koltay helyettesítését három emberrel oldották meg, és kérte, hogy a Tanszék egységes irányításának érdekében egy embert jelöljenek ki a professzor helyettesítésére. A Kar a Minisztérium kérését tudomásul véve 1937. szeptember 27-én döntött a kérdésről. Az ülésen Halasy-Nagy József dékán Birkás Gézát javasolta erre a posztra, aki azonban visszautasítva a felkérést, Kardos Tibor megbízatását szorgalmazta. Birkás és Kardos mellett, harmadik lehetőségként, Fülep neve is felmerült, Birkás azonban élesen bírálta ez utóbbi esetleges kinevezését. „[...] dr. Fülep Lajos kimondottan esztétikus és nem irodalomtörténész vagy filológus. Nem is irodalmi előadásokat tartott, hanem hallgatóival olasz szerzőket fordítottak és beszéltek meg” (PTE – EL, KÜJ, 1937. 09.27). Halasy-Nagy dékán viszont így reagált a Fülepet ért vádakra:

Dr. Fülep Lajos szerint a hallgatók oly kevésbé tudnak olaszul, hogy az olasz nyelven tartott előadást nem értik meg. Ezért olvastatott és fordítottat velük. A hallgatók még ezt is nehéznek találták, nem jelentek meg az előadáson és a kollokviumokon, az olasz nyelv okozta nehézséget úgy kerülték meg, hogy dott. Birkás Géza és dott. Kerényi Károly ny.r. tanároknál kollokváltak magyar nyelven. Ha egy tanár (dr. Fülep Lajos) kap megbízást, kénytelenek lesznek nála kollokválni és így megkövetelheti tőlük az olasz nyelv tudását (PTE – EL, KÜJ, 1937. 09. 27).

Hosszú vita után, az ülésen végül Kardos megbízatása mellett döntöttek, aki azonban egy szemeszter után lemondott, így az 1937/38-as tanév második félévétől Fülep Lajos lett az Olasz Tanszék vezetője. Fülep elsősorban filozófus volt és esztéta. A pécsi Olasz Intézetben töltött évei, pályájának egy marginális szakaszát jelentették, filozófiai irányvonalú kurzusai azonban egy rövid időre meghatározták a Tanszék arculatát.

Az Olasz Intézet tanárainak számát, és tanított tantárgyait illetően a legmegbízhatóbb forrásnak a Bölcsészettudományi Kar tanrendjei bizonyulnak. Ezek alapján a Tanszék tizenhat éves működésének időszakában összesen tizenkét (öt olasz, és hét magyar anyanyelvű) tanár tanított az Olasz Intézetben. A mai gyakorlathoz hasonlóan, az olasz anyanyelvű tanárok a lektori posztot töltötték be, megbízatásuk a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól függött.

Az első pécsi olasz lektor – Paolo Calabro – 1925-ben érkezett az egyetemre és 1928-ig maradt megbízatásban. Pécsi működésének három éve alatt az Olasz Intézetben tartott nyelvórákat kezdőknek és haladóknak, illetve az egyetem gyakorlóiskolájában tanított. Pécsről való távozása után a fővárosban telepedett le, és a Magyarországi Olasz Kultúrintézet igazgatója lett. Nyelvtanári tapasztalatai alapján ezekben az években több külföldieknek szóló olasz nyelvkönyvet publikált. (*Compendio di letteratura italiana. Ad uso degli stranieri; Poesie scelte e commentate per gli stranieri; Grammatica italiana per gli stranieri con esercizi di lettura e conversazione*)

Calabro távozása után Vándor Gyula lett az Olasz Intézet lektora. 1928-ban *Ugo Foscolo e il romanticismo* című disszertációjával elsőként doktorált a pécsi egyetemen olasz nyelv és irodalomból. Ugyanebben az évben kezdett tanítani az Olasz Intézetben, ahol a nyelvészeti órákon kívül szakmódszertani kurzusokat is tartott. Egyetemi tanári állása mellett Pécs több középiskolájában tanított olaszt éveken keresztül. Iskolai elfoglaltságai mellett nagy buzgalommal és lelkesedéssel vett részt a város italianista életének szervezésében. A Korvin Mátyás Egyesület pécsi tagozatának alapító tagja, éveken keresztül pénztárosa és az egyesület által szervezett tanfolyamok tanára. Számos olasz témájú cikket publikált a helyi sajtóban. 1933-ban jelent meg *Olaszország és a magyar romantika. Az olasz és a magyar jellem egymáshoz való viszonya a magyar romantika irodalmában* című tanulmánya. Ebben nem egyszerűen az olasz romantika magyar irodalomra gyakorolt hatását elemzi, hanem ezen túlmutatva megpróbálja feltárni, hogy a magyar közönség az olasz vonatkozású szépirodalmi művek alapján a XIX. században milyen képet formált az olasz népről. A tanulmányra tekintélyes folyóiratok is reflektáltak. A *Nyugat* hasábjain Révay József, az *Irodalomtörténeti Közlemények*-ben Solt Andor, a *Pester Lloyd*-ban Turóczi Tostler József, a *Magyar Kultúra*-ban Nagy Miklós, a *Századok* című folyóiratban pedig Halász Gábor írt véleményt Vándor Gyula munkájáról. A pécsi Bölcsészettudományi Kar elköltözése után Szegeden folytatta munkáját, ahol az újjászervezett Olasz Tanszék lektora lett. 1945-ben személyes kérésére visszahelyezték Pécsre. 1959-es nyugdíjazásáig a város több középiskolájában tanított olasz nyelvet. Olasz tanári működése mellett a délszláv-magyar kapcsolatok elmélyítésének egyik szószólója volt. Szegedi egyetemi működése alatt nem csak az Olasz Tanszék, hanem a Délszláv Nyelvek és Irodalmak Tanszékének lektora is. 1942-ben a *Délvidéki Szemle* című folyóirat nyitó számában elsőként hangsúlyozta a magyar–délszláv kapcsolatok elmélyítésének és a délszláv kultúra megismerésének szükségességét. Közel százoldalas, rendkívül őszinte hangú önéletrajzi írása, és fennmaradt naplói alapján hosszasan lehetne időzni Vándor életének és munkásságának

szerteágazó részletein. Ezek alapos vizsgálata, és feldolgozása remélhetőleg a közeljövőben fog megtörténni.

A harmincas években Vándor Gyula mellett, Ernesto Peternolli, Saverio de Simone, és Mario Bormioli töltötték be a lektori pozíciót. Irodalomtörténeti kurzusokat Koltay-Kastner Jenő, Fülep Lajos, Kardos Tibor, Birkás Géza, Kerényi Károly, nyelvészetet Mayer Erzsébet tanított.

Az Olasz Intézet képzési felépítése szintén a tanrendek alapján rekonstruálható. A tanulók alacsony számát tekintve, a kurzusok valószínűleg nem évfolyamonként voltak differenciálva, hanem az összes olasz szakos hallgató számára kötelezőek voltak. Az egyetlen csoportonkénti differenciálásra utaló megjelölés a nyelvgyakorlat órákra vonatkozik, amelyekből félévenként mindig kettőt, egy haladó, és egy kezdő csoportot indítottak. Ebből következik, hogy az Olasz Tanszékre való jelentkezésnek nem volt feltétele az előzetes olasz nyelvtudás. A kezdők De Amicis „*Szív*” című ifjúsági, a haladók Manzoni *Jegyzete* című történelmi regénye alapján tanultak olaszul. A képzésen belül a nyelvészeti kurzusokkal szemben nagyobb hangsúlyt kaptak az irodalomtörténeti előadások. Egy-egy szemeszterben, különböző korszakok és irányzatok képviselőiről egyszerre tanultak a hallgatók. E program jelentősen különbözik a mai Olasz Tanszék képzési felépítésétől, amely az irodalomtörténeti kurzusok tekintetében az olasz irodalom századok szerinti felosztásán, és azok szemeszterenkénti elmélyítésén alapul. Az irodalmi és nyelvészeti előadások mellett, a szemináriumi gyakorlatokon a hallgatók irodalmi szövegek fordításával foglalkoztak. A szakmódszertan órák a leendő olasz szakos tanárok didaktikai felkészültségét célozták előkészíteni.

A két világháború közötti pécsi Olasz Tanszék hallgatóiról az Egyetemi Levéltárban összeállított digitalizált adatbázis alapján jutottunk információhoz. A hallgatók beiratkozási dokumentumai alapján készült feldolgozás szerint a Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem olasz szakán összesen 51 hallgató végezte tanulmányait, közülük 30 fiú és 21 lány volt. A Tanszék hallgatói az ország minden tájáról érkeztek. A fiúk többsége reáliskolában, a lányok leánygimnáziumban végezték középiskolai tanulmányaikat. A vallási összetételt illetően, 32 katolikus, 14 református, 4 izraelita, egy tanuló pedig a görög katolikus egyházhoz tartozott. Többségük a középréteghez tartozó értelmiségi családokból származott. Nagy részük főszakjuk mellett második szakként választotta az olaszt, heten doktorátust is szereztek. A doktori disszertációk közül csak a már korábban említett Vándor Gyula, Kardos Tibor, és Mayer Erzsébet dolgozatát sikerült megtalálnunk. Nagyobb szerencsénk volt a szakdolgozatokkal, amelyekből 15 példány maradt meg az Egyetemi Könyvtárban. A Tanszék egykori hallgatói között találjuk az író Grandpierre Emilt, Mórítz Györgyöt – számos olasz nyelvű kiadvány és tankönyv kiváló szerzőjét és szerkesztőjét – , illetve Tóth Lászlót, aki 1982-ben bekövetkező haláláig az olaszországi magyarisztika legaktívabb képviselője, a római La Sapienza Egyetem Magyar Tanszékének lektora, és műfordító volt. (Az olasz közönség neki köszönheti Ady Endre és József Attila verseinek első fordításait.)

Az Olasz Intézet egykori hallgatói közül kerültek ki a helyi középiskolákban tanító olasz tanárok is. Lang Felícia és Nagybatonyi Erzsébet a Leőwey Gimnáziumban, Lénárt Franciska a Női Felsőkereskedelmi Iskolában, Vándor Gyula a gróf Széchenyi István Reáliskolában tanított

olasz nyelvet. (A tragikus sorsú Lénárt Franciska életének Surján Miklós tanulmánya állít emléket). Az Olasz Intézet egyetlen ma élő egykori hallgatója, dr. Papp Gyula, a harmincas évek végén kezdte tanulmányait az egyetemen, majd a Bölcsészettudományi Kar elköltözése után Szegeden végzett, és az ottani Piarista Gimnáziumban kezdett olaszt tanítani. A háború után visszatért Pécsre, és a szentlőrinci általános iskolában tanított magyar nyelv és irodalmat. 1960-tól nyugdíjazásáig a Széchenyi Gimnázium tanára volt.

1940-ben a Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karát Szegedre helyezték át. A magyarországi egyetemek karainak átszervezése a második bécsi döntés következménye volt, amely értelmében Erdély északi része visszakerült Magyarországhoz. Az 1940. évi XXVIII. törvénycikk rendelkezése szerint a Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetemet eredeti, kolozsvári székhelyén kellett visszaállítani, ugyanakkor Szegeden gondoskodni kellett egy új egyetem felállításáról. A törvény értelmében a debreceni Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetem Bölcsész- és Történettudományi Karán a természettudományi és matematikai tanszékek, a pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetemen pedig a teljes Bölcsészettudományi Kar működését az 1940/41-es évtől átmenetileg szüneteltették. A megszüntetett tanszékeken dolgozó pécsi, és debreceni tanárok elhelyezését a törvény a kultuszminiszterre bízta. Az Olasz Tanszék tanárai a Szegeden felállított Bölcsészettudományi Karon folytatták munkájukat.

A pécsi Olasz Tanszék Herczeg Gyula vezetésével 1985-ben kezdte újra működését az akkor alakult Romanisztika Tanszékcsoporthoz belül. Herczeg Pécsen született, középiskolai tanulmányait a Pécsi Reáliskolában folytatta, ahol 1935-ben érettségizett. Pécshez fűződő emlékei valószínűleg nagyban segítettek az Olasz Tanszék újraszervezésében.

A hazai italianisztika virágkorát jelentő két világháború közötti időszak több körülmény kedvező alakulásának volt köszönhető. A téma pécsi vonatkozású vizsgálatát több szempont indokolta. A Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem 1924-ben alapított Olasz Tanszékéről elismert italianisták kerültek ki, akik tanáraikhoz hasonlóan sokat tettek a magyarországi italianisztika fejlődéséért. A Tanszéknek és a tanárképzésnek köszönhetően az olasz nyelv középiskolai jelenléte is biztosított volt a városban. Az egy időben működő három magyar–olasz kulturális egyesület jelenléte és igyekezete lehetővé tette, hogy a város lakossága ingyenes nyelvkurzusok és ismeretterjesztő előadások keretében ismerkedjen az olasz nyelvvel és kultúrával. Mindezeket összevetve elmondható, hogy Pécsen – a többi vidéki városhoz képest egyedülálló módon és mértékben – a két világháború között élénk italianista élet bontakozott ki, amely néhány lelkes szereplő tevékenységének volt köszönhető. Az örvendetesen megindult folyamatot a háború, illetve az annak hatására kialakult politikai változás törte meg.

Néhány évtizednyi szünet után az Olasz Tanszék újraindulása megteremtette a korábbi hagyomány folytatásának a lehetőségét. A Tanszék profilja és képzési rendszere a két világháború közöttihez képest jelentősen módosult. A Luigi Tassoni professzor vezetésével működő mai Olasz Tanszék célja, hogy magas színvonalú tudományos és oktatói munka biztosításával megfeleljen az európai szintű elvárásoknak. A hagyományos képzési feladatokon túl a tanszék ennek érdekében számos konferenciát és továbbképzést szervezett, melyeken a hazai italianisztika jeles képviselőin kívül más világhírű kutatók is részt vettek. A felsőoktatási rendszer reformját

jelentő bolognai típusú képzésre való átállás az Olasz Tanszéket is új kihívások elé állította. A reformot kísérő jól ismert nehézségek ellenére a tanszék feladata a jövőben is az lenne, hogy a megváltozott viszonyokhoz alkalmazkodva, folytassa a neves elődök sikeres tevékenységét, és meghatározó tényezőként biztosítsa az olasz nyelv és kultúra pécsi jelenlétét.

Irodalom

- A Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem tanrendje a (...) tanévre (1924-1940), Dunántúl Könyvkiadó és Nyomda R.T., Pécs
- BENKE J. 1999: Egyetemünk története - Alexandra Kiadó, Pécs, 1999.
- HERCZEG GY. 1990: La situazione dell'insegnamento dell'italiano nei licei e nella scuola dell'obbligo in Ungheria – In: LO CASCIO V. (szerk.) *Lingua e cultura italiana in Europa*, Le Monnier, Firenze, 1990, pp. 522-524.
- HERCZEG GY. 1994: Koltay–Kastner Jenő a lexikográfus – In: VÍGH É. (szerk.) *Koltay-Kastner Jenő szellemi hagyatékából: Emlékkötet a tudós születésének 100. évfordulójára*, JATE Press, Szeged, 1994, pp. 65-81.
- JÓZSA J. 2001: Adalék a magyarországi olaszoktatás történetéhez - *Acta Paedagogica*, 2001.1. pp. 31-34.
- NAGY I. 1936: *La Convenzione Culturale fra Ungheria e Italia* - Corvina, 1936. pp.10-39.
- PTE–EL, KÚJ = Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Levéltár. Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar iratai. Kari Tanács üléseinek jegyzőkönyvei (1923-1940).
- SURJÁN M. 2003. *Bibliával a gettóba. Egy elfelejtett pécsi tanárnő, Lénárt Franciska élete* – In: *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 2001-2002.* 46-47. Pécs, 2003. pp. 149-165.
- SZABÓ GY. 1990: *La situazione dell'insegnamento dell'italiano nelle università ungheresi* - In: LO CASCIO V. (szerk.) *Lingua e cultura italiana in Europa*, Le Monnier, Firenze, 1990, pp. 531-535.
- VÁNDOR GY. 1963: *Vándor Gyula önéletrajzi írása.* (Kézirat)

VII. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia

Magyarország európai uniós elnökségének politikai földrajzi kérdései

A kétévente megrendezésre kerülő, hagyományos politikai földrajzi konferenciánk központi témájául ezúttal a 2011-es EU-elnökséggel kapcsolatosan felmerülő potenciális politikai földrajzi kérdéseket választottuk. Témaválasztásunkkal elsődleges célunk, hogy szellemi teljesítményünkkel hozzájáruljunk a kihívás sikeres megválaszolásához.

A jelentkezni szándékozókat arra kérjük, hogy előadásaikat a következő témakörök valamelyikéhez kapcsolják:

- Történeti örökség, geopolitikai meghatározottságok
- Szomszédságpolitika
- Gazdasági problematika, világválság
- Integráció-dezintegráció
- Kultúra, identitás, nyelv, szimbólumok
- Biztonságpolitika, stratégiai kérdések
- Energiapolitika, közlekedés,
- Magyarország helye az EU-ban
- Délkelet-Európa, Balkán, Nyugat-Balkán

A rendezvényt a PTE TTK Földrajzi Intézet Politikai Földrajzi és Területfejlesztési Tanszéke szervezi. A rendezvény **2010. október 14-15-én** (csütörtök-péntek) lesz. A részvételi díj, mely magában foglalja a fogadás és a kötet megjelenésének költségeit, **15 000 Ft**.

További információ:

Dr. Reményi Péter, remko@gamma.ttk.pte.hu, vagy 72/501-531 /4212-es mellék
7624 Pécs, Ifjúság u. 6.

Ms Catherine Ashton
EU High Representative
for Foreign Affairs and Security Policy

As neighbors of the Western Balkans to the North and the South, Austria and Greece follow developments in this region with particular interest. Not least, thanks to the efforts of the EU and its successful enlargement policy, substantial progress towards peace, democracy, stability and economic development has been achieved over the past years. The governments in the Western Balkans have adopted the European agenda and the overwhelming majority of the people in the region share the European vision. Nevertheless, this is not the time for complacency. Political, economic and social problems persist. Progress in the Western Balkans is not yet self-sustaining. Moreover, in economically difficult times, many doubts are voiced regarding the European perspective of the Western Balkans.

The region, however, has to remain high on our agenda and receive the necessary attention and engagement. A new momentum is needed to make the political messages addressed to the region more effective. This is, therefore, the right moment to renew at a high level the EU's commitment to the region and to set out the course ahead in concrete terms.

In Zagreb in 2000, we stated that all countries of the region are potential candidates. In Thessaloniki in 2003 we further decided that the ultimate place of these countries is within the EU, while presenting a concrete Agenda which still remains the cornerstone of the course of the Western Balkans towards full membership. We both believe that the following years are crucial.

In this context, we warmly welcome the intention of the Spanish Presidency to convene a high level conference on the Western Balkans on the occasion of the 10th anniversary of the Zagreb Summit. The date of 2014, as a symbolic milestone on the road towards the EU, could help to further invigorate and accelerate the European course of the countries in the region, on the basis of concrete roadmaps ("Agenda 2014"). Setting specific time-frames can serve as an incentive for the countries of the region to accelerate reforms and carry out the necessary adaptations.

The challenges are manifold. So are the opportunities. In this respect we hope that in the year 2010 we will be able to welcome:

- the completion of accession negotiations with Croatia;
- a mutually acceptable solution on the name issue, which remains essential, and the opening of accession negotiations with the Former Yugoslav Republic of Macedonia;
- progress of Serbia in its European aspirations, including unblocking of the ratification of the SAA and appropriate follow-up to the country's application for membership of the EU;
- concrete progress through the EU's engagement in Kosovo;
- a reinforced role of the EU in Bosnia and Herzegovina, with the ultimate aim of its European integration. A genuine commitment of all leaders to establish functional state institutions is essential for the pursuit of the European aspirations of the people of Bosnia and Herzegovina;
- enhanced efforts by Albania and Montenegro in cooperating with the Commission, in the context of the evaluation of their application for EU membership;

- fulfillment of the remaining benchmarks of the road maps towards visa liberalization by Albania and Bosnia and Herzegovina.

As neighbors of the region, we are particularly aware of the need to strengthen regional cooperation and good neighbourly relations, among the countries of the Western Balkans.

The South East European Cooperation Process (SEECP), along with the Regional Cooperation Council (RCC), as its operational arm, has acquired increased regional ownership, thus allowing for the implementation of new initiatives in the new upgraded context.

The significant reduction of the international military presence in the Western Balkans envisaged for 2010 testifies that there are significant gains in regional security. We now need to enable the countries of the region to become exporters of security by facilitating their further participation in ESDP operations.

The implementation of the Lisbon Treaty provides the opportunity to the EU to acquire a more coherent and strong international role. The Western Balkans would constitute a suitable field to demonstrate our new capacity to act internationally. In this respect, we feel that new visibility for the EU in the area is necessary. In this vein, we should promote a better understanding, in the Western Balkans of our major policies concerning international challenges and priorities, such as facing the economic crisis, climate change and migration. We consider that a smooth transition in the EU representation in the Western Balkans should become a priority.

Austria and Greece consider the EU's engagement in the Western Balkans over the past years as a major success story. It is now crucial that the EU does not get distracted by other pressing issues on the international agenda. We need to keep our focus and mobilize the necessary attention, political will and resources to bring this process to a successful conclusion. Of course, it will ultimately be up to the local protagonists to determine the speed of progress towards the EU by setting the pace of the necessary reforms to meet the criteria and requirements for accession. At the same time, it is up to us to ensure that the European perspective as the essential driving force for reforms remains credible and effective among the peoples of the region.

In conclusion, we consider the European integration of the countries of the Western Balkans as a high priority for the coming years and the best possible guarantee for stability and institutional sustainability. The EU needs to honor its commitments towards the countries of the region and encourage them to comply with the European principles and values.

Athens, 21 January 2010

Catherine Ashton

Az Európai Unió külügyi és biztonságpolitikai főképviselője

Ausztria és Görögország, mint a Nyugat-Balkán északi és déli szomszédja, különös érdeklődést tanúsít a régió fejlődése iránt. Nem utolsó sorban köszönhetően az EU törekvéseknek, a sikeres bővítési politikának, nagymértékű előrelépést értünk el az elmúlt években a béke, a demokrácia, a stabilitás és a gazdasági fejlődés területén. A nyugat-balkáni kormányok alkalmazkodtak az európai agenda-hoz és a régióban élő emberek túlnyomó többsége már hisz az európai jövőképben. Azonban nincs idő az elégedettségre. Politikai, gazdasági és társadalmi problémák továbbra is vannak. A nyugat-balkáni folyamat még nem önfenntartó. Emellett, a gazdaságilag nehéz időkben több a kételkedő hang az Európai Unió Nyugat-Balkánnal kapcsolatos nézeteit illetően.

A régió ügyének azonban napirenden kell maradnia, meg kell kapja a szükséges figyelmet és programot. Egy új impulzus szükséges, hogy a politikai üzenetünk nagyobb hatásfokkal érvényesüljön a régióban. Ez tehát a megfelelő pillanat, hogy megújítsunk egy magas szintű uniós elkötelezettséget a régió iránt és konkrétan meghatározzuk az útirányt, ami még előttünk áll.

Zágrábban 2000-ben kijelentettük, hogy a régióban található országok mindegyike lehetséges jelölt. 2003-ban Thesszalónikiben eldőlt, hogy ezen országok alapvető helye az Európai Unióban van, valamint bemutattunk egy konkrét tervet, ami a mai napig sarokköve a nyugat-balkáni országok csatlakozási-, és teljes jogú taggá válási folyamatának. Mindkét ország hisz abban, hogy az elkövetkező évek döntő fontosságúak.

Ebben az összefüggésben, nagy örömmel köszöntjük a spanyol elnökség törekvését, hogy egy magas szintű konferenciát hívjon össze a Nyugat-Balkánon, a zágrábi csúcstalálkozó tizedik évfordulója alkalmából. A 2014-es dátum, egy szimbolikus mérföldkő az Európai Unió vezető úton, mely tovább élénkítheti és felgyorsíthatja a régióban található országok Európához való csatlakozási folyamatát, egy konkrét útitervre alapozva („Agenda 2014”). A pontos időkeret meghatározása ösztönzőleg befolyásolhatja a régió országait, hogy felgyorsítsák a reformokat és kivitelessék a szükséges adaptációkat.

A kihívások sokrétűek. Csakúgy, mint a lehetőségek. Ennek tükrében, reméljük, a 2010-es évben köszönhetjük a következőket:

- a csatlakozási tárgyalások befejezése Horvátországgal;
- egy a mindkét fél számára elfogatható megoldás a névválasztással kapcsolatban (ami alapvető fontosságú maradt), valamint a csatlakozási tárgyalások megkezdése a Macedónia Volt Jugoszláv Köztársasággal;
- Szerbia európai törekvéseinek előrehaladása, beleértve az SAA (Stabilizációs és Társulási Megállapodás) ratifikáció akadályainak feloldását és azt követően az ország EU csatlakozási kérelmét;
- kézzelfogható javulás az EU szerepvállalása által Koszovóban;

- az EU szerepének megerősítése Bosznia-Hercegovinában, melynek végső célja az Unióhoz való csatlakozás elérése. A Bosznia-Hercegovina népének európai uniós törekvéseinek eléréséhez elengedhetetlen működő állami intézmények létrehozatalához szükséges minden vezető őszinte elkötelezettsége;
- kiemelt erőfeszítés Albánia és Montenegró részéről együttműködve a Bizottsággal, abban a tekintetben, hogy értékeljék az EU-hoz való csatlakozási kérelmüket;
- befejezni a fennmaradó értékelési folyamatokat, melyek a vízumliberalizáció útját hivatottak szolgálni Albánia és Bosznia-Hercegovina részéről;

Mint a régió szomszéd országai, különösen tisztában vagyunk azzal, mennyire szükséges a regionális együttműködés megerősítése, a jószomszédi viszony kialakítása a Nyugat-Balkán országai között.

A Regionális Együttműködési Tanács (RCC), mely operatív szervként szolgál a Délkelet-európai Együttműködési Folyamattal (SEECF) karöltve növelte regionális tulajdonjogát, így segítve az új kezdeményezések megvalósítását egy új továbbfejlesztett kontextusban.

A 2010-re előirányzott jelentős nemzetközi katonai jelenlét csökkentése a Nyugat-Balkánon igazolja, hogy vannak a regionális biztonság politikának eredményei. Most pedig szükség van arra, hogy lehetőséget adjunk a régió országainak, hogy biztonsági exportőrökké válhassanak, oly módon, hogy együttműködjenek további ESDP akciókban.

A Lisszaboni Szerződés megvalósítása lehetőséget biztosít az EU számára, hogy további koherens és erős nemzetközi szerepre tegyen szert. A Nyugat-Balkán egy jó terep arra, hogy demonstráljuk azon új képességünket, hogy hogyan tudunk eljárni egy nemzetközi szinten. Ebben a vonatkozásban, úgy érezzük, ezen a területen az Uniónak új, a térségről kialakított képre van szüksége. Támogassuk a Nyugat-Balkán jobb megértését, a nemzetközi kihívásokkal és elsőbbséget élvező ügyekkel kapcsolatos politikánkat, mint például szembenézni a gazdasági válsággal, klímaváltozással és a migrációval. Úgy gondoljuk, hogy az európai uniós jelenlétnek egy zökkenőmentes átmenetre van szüksége a Nyugat-Balkánon, melynek szerepe elsődleges.

Ausztria és Görögország az EU Nyugat-Balkán felé való elkötelezettségét az elmúlt évek sikertörténetének tartja. Most nagyon fontos, hogy az EU figyelmét el ne terelje a nemzetközi események más fontos ügye. Nem szabad a térséget szem elől tévesztenünk és mozgósítani szükséges a kellő figyelmet, politikai akaratot és forrásokat ahhoz, hogy ezt a folyamatot sikeresen zárhassuk. Természetesen végül a helyi éltek fogják meghatározni az EU felé való előrehaladás ütemét azáltal, hogy meghatározzák csatlakozáshoz szükséges reformok ütemét, hogy megfeleljenek a kritériumoknak és követelményeknek. Ugyanakkor tőlünk függ, hogy biztosítsuk, hogy a régió lakossága számára az európai perspektíva, mint a reformok mozgató ereje hiteles és hatékony marad.

Következtetésképpen, a Nyugat-Balkán országainak európai integrációját az elkövetkező években fontosnak és a stabilitás és intézményi fenntarthatóság legjobb garanciájának tartjuk. Szükséges, hogy az EU elfogadja a régió országai felé vállalt kötelezettségeit és ösztönözze őket az EU elveinek és értékeinek megtartására.

2010. január 21. Athén

Minden kedves érdeklődőt szeretettel várunk a
"A Nyugat-Balkán" című könyvünk
 (szerk. Kobilka István - Pap Norbert)
 bemutatójára

**2010. február 22-én 11 órakor, Budapesten a Várban, a
 Hadtörténelmi Intézet és Múzeum dísztermében.**

Tartalomjegyzék

I.	Bevezetés.....	2
II.	A Nyugat-Balkán természeti környezete (<i>Kovács János-Varga Gábor</i>).....	4
III.	A Nyugat-Balkán: történelmi földrajzi bevezetés (<i>Hajdú Zoltán</i>).....	24
IV.	Az európai perspektívák vonzásában és a hagyományok szorításában: a volt jugoszláv térség, Délkelet-Európa és a Nyugat-Balkán a nemzetközi kapcsolatok rendszerében (1991-2008) (<i>Hóvári János</i>).....	44
V.	A Nyugat-Balkán települési, regionális sajátosságai (<i>Reményi Péter</i>).....	63
VI.	Katonai képességek a Nyugat-Balkánon (<i>Háry Szabolcs</i>).....	115
VII.	Magyarország kapcsolatrendszere a Balkán államaival (<i>Pap Norbert</i>).....	142
VIII.	A biztonsági szempontból legérzékenyebb gazdasági tevékenységek (<i>Pap Norbert</i>).....	163
IX.	A Nyugat-Balkán oktatási rendszerei (<i>M. Császár Zsuzsa</i>).....	187
X.	A Nyugat-Balkán etnikai képe (<i>Végh Andor</i>).....	207